

**«Ο ρόλος του διευθυντή σχολείου στην επιτυχή Συνεκπαίδευση:
Παράλληλη στήριξη- Τμήμα Ένταξης: ανάμεσα στις «συμπληγάδες»
της θεωρίας και της πράξης».**

**Ηλιάδη Αμαλία, φιλόλογος-ιστορικός, Διευθύντρια 5^{ου} Λυκείου
Τρικάλων**

Περίληψη: Το ειδικό παιδί και η αγωγή του βρίσκονται σήμερα στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος. Απασχολεί πρωτίστως τη διοίκηση της εκπαίδευσης, τους διευθυντές σχολείων αλλά και τους διδάσκοντες καθηγητές και, βεβαίως, την οικογένεια που έχει στους κόλπους της ένα τέτοιο παιδί, το φλέγον θέμα της μόρφωσής και της κοινωνικοποίησης/ένταξής του στο σχολικό περιβάλλον. Ο ρόλος του σχολείου και η συνακόλουθη ευθύνη του προκύπτει από το πλαίσιο των καθηκόντων του και πρέπει να είναι κομβικής σημασίας στην επίλυση των δυσκολιών και των προβλημάτων που ανακύπτουν στην ιδιαίτερα πολύπλοκη εκπαιδευτική καθημερινότητα του σήμερα.

Λέξεις κλειδιά: διευθυντής σχολείου, Συνεκπαίδευση, Παράλληλη στήριξη, Τμήμα Ένταξης, θεωρία και πράξη, ειδική αγωγή, ειδικές ανάγκες, μαθητής, διοίκηση, οικογένεια, σχολικό περιβάλλον.

Το να αρχίζει κανείς μίαν εισήγηση έχοντας κατά νου όλες τις ανωτέρω λέξεις-έννοιες κλειδιά στη δημιουργική τους σύνθεση, ώσμωση και περίπλοκη συνέργειά τους, σημαίνει ότι βλέπει αυτές ως κριτήρια για την επιθυμητή κατάληξη της αξιολόγησης ως μιας εσωτερικής άποψης διοίκησης και διδασκαλίας. Αυτά τα απαιτητικά κριτήρια μπορούν επίσης να χαραχθούν στη σκέψη των συναδέλφων μου εκπαιδευτικών, των μαθητών και, ίσως, των γονέων.

Για όλους τους ανωτέρω λόγους-διαπιστώσεις, κατά τη διάρκεια οποιασδήποτε διευθυντικής θητείας, το σχολείο πρέπει να είναι ένα ασφαλές και ευχάριστο μέρος. Οι μαθητές, το προσωπικό και οι γονείς να αισθάνονται ότι η συνεισφορά τους στο σχολείο αναγνωρίζεται. Το σχολείο να είναι «ανοιχτό» στους επισκέπτες και τους νεοεισερχόμενους. Να υπάρχει κοινή αίσθηση συλλογικής εργασίας ανάμεσα στο προσωπικό. Οι γονείς και η κεντρική διοίκηση να αισθάνονται ευπρόσδεκτοι καθώς και ότι εκτιμούνται. Οι συντελεστές της σχολικής μονάδας να απευθύνονται ο ένας στον άλλο με τρόπο που επιβεβαιώνει

την προσωπική τους αξία. Η υποστήριξη της μάθησης και της διδασκαλίας να είναι στο επίκεντρο της σχολικής πολιτικής και των αναπτυξιακών σχεδίων της σχολικής κοινότητας. Οι διδάσκοντες να υποστηρίζονται αποτελεσματικά από τη διεύθυνση του σχολείου. Οι διδάσκοντες να μοιράζονται μεταξύ τους και με τη διεύθυνση τις εμπειρίες που έχουν, είτε σε επιτυχίες είτε σε προβλήματα. Οι γονείς να αντιμετωπίζονται ως συνεργάτες στη διαδικασία μάθησης των παιδιών τους. Η σχεδίαση και η λήψη αποφάσεων στο σχολείο είναι μια ανοιχτή, συμμετοχική διαδικασία.

Μέσα στο σχολείο πρέπει να ακούγονται οι απόψεις όλων. Οι γονείς και τα μέλη της κεντρικής διοίκησης να είναι ενημερωμένα για τις πολιτικές που ακολουθεί το σχολείο. Η συχνότητα της αλληλογραφίας με γονείς / επίδοση ερωτηματολογίων, η συμμετοχή της κεντρικής διοίκησης στις ενημερωτικές συναντήσεις, η διευθέτηση συναντήσεων μεταξύ προσωπικού σχολικής μονάδας / κεντρικής διοίκησης / γονέων να αποτελούν συστηματικές και τακτές επιδιώξεις της διοίκησης του σχολείου.

Ιδιαίτερα ο διευθυντής της σχολικής μονάδας οφείλει να πασχίσει για την εξοικείωση των γονέων με την «πολιτική» του σχολείου. Να δώσει πρωτεύουσα σημασία στην ενημέρωση των γονέων και στις διευθετήσεις των τυχόν παραπόνων τους . Να φροντίσει με τους κατάλληλους χειρισμούς ώστε η τοπική κοινότητα να έχει θετική άποψη για το σχολείο και το έργο που επιτελεί. Να αξιοποιήσει ευκαιρίες που υπάρχουν για την πληροφόρηση της κοινότητας σχετικά με σχολικές εκδηλώσεις. (Αναφορές του τοπικού τύπου για σχολικές δραστηριότητες, πρωτοβουλίες και οικονομικοί πόροι της κοινότητας για την υποστήριξη του σχολείου, μορφή της συμμετοχής της τοπικής κοινότητας στις σχολικές προσπάθειες / εκδηλώσεις, κύρος του σχολείου ανάμεσα σε θεσμούς και πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας, διερεύνηση τάσεων οικονομικής ενίσχυσης του σχολείου).

Θεωρώ επίσης βασική υποχρέωση του καλού διευθυντή να ενισχύει και να τονώνει, με όλες του τις δυνάμεις, το κλίμα προσπάθειας για επιτεύγματα στο σχολείο. Η τεκμηρίωση των επιτευγμάτων από άτομα και ομάδες, η σημασία που πρέπει να δίνεται σε διαφορετικά είδη επιτευγμάτων από διαφορετικές ομάδες, η ποιότητα της εργασίας των

καθηγητών και των μαθητών αξίζουν αφειδώλευτου δημοσίου και ιδιωτικού επαίνου από τη διεύθυνση του σχολείου. Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίζονται και επιβραβεύονται τα επιτεύγματα του προσωπικού του σχολείου.(Αναφορές στο προσωπικό και στους μαθητές στον τοπικό τύπο, αξία που δίνεται στο προσωπικό για βραβεία και επαίνους που κατέκτησε, γνώση του προσωπικού και αναγνώριση της εργασίας των συναδέλφων. Επαγγελματική ικανοποίηση / αυτοεκτίμηση του προσωπικού, μελέτες περιπτώσεων καλής πρακτικής, κριτική ανάλυση περιστατικών και της σχολικής τεκμηρίωσης).

Η προσέγγισή μου για την αυτοαξιολόγηση, επομένως, εξαρτάται από τον τρόπο που θεωρώ ότι ένας δημοκρατικός ηγέτης που θέλει να ακούει τις απόψεις του προσωπικού και δεν επιβάλλει τη δική του γνώμη, που δέχεται τις αποφάσεις της πλειοψηφίας, ακόμη και για θέματα που έχει αντίθετη άποψη, είναι ικανός να δημιουργήσει καλό κλίμα στο σχολείο του και να προωθήσει τη συνεργασία του προσωπικού με τους χειρισμούς του, οι οποίοι στηρίζονται στο σεβασμό της προσωπικότητας κάθε ατόμου, είτε είναι εκπαιδευτικός είτε μαθητής, και στην προσπάθεια εύρεσης της καλύτερης δυνατής λύσης. Πολλοί συνάδελφοι, άλλωστε, δηλώνουν ότι συμμετέχουν σε δραστηριότητες ή αναλαμβάνουν εξωδιδασκτικές πρωτοβουλίες, επειδή γνωρίζουν ότι θα έχουν την αμέριστη συμπαράστασή του διευθυντή τους και επειδή τους εμπνέει το όραμά του για ένα διαφορετικό δημόσιο σχολείο. Επίσης, κατά τη γνώμη μου, η προσπάθεια του διευθυντή να βοηθήσει να ενσωματωθούν όσο το δυνατό γρηγορότερα στο κλίμα του σχολείου και στο σύλλογο διδασκόντων νέοι συνάδελφοι είναι εξαιρετικά σημαντική για τη συνοχή και την εύρυθμη λειτουργία του σχολείου.

Το ειδικό παιδί και η αγωγή του βρίσκονται σήμερα στο προσκήνιο του ενδιαφέροντος. Απασχολεί πρωτίστως τη διοίκηση της εκπαίδευσης, τους διευθυντές σχολείων αλλά και τους διδάσκοντες καθηγητές και, βεβαίως, την οικογένεια που έχει στους κόλπους της ένα τέτοιο παιδί, το φλέγον θέμα της μόρφωσής και της κοινωνικοποίησης/ένταξής του στο σχολικό περιβάλλον. Ο ρόλος του σχολείου και η συνακόλουθη ευθύνη του, που δεν προκύπτει μόνο από το πλαίσιο των καθηκόντων του, αλλά και από την εσωτερική σύγκρουση που βιώνει, εξαιτίας της αδυναμίας του να ενεργήσει αποτελεσματικά, απαιτεί οργάνωση. Η οργάνωση

χρειάζεται χρόνο, οι οικογένειες επείγονται, οι πρόχειρες λύσεις δεν ικανοποιούν εκπαιδευτικούς και γονείς. Εκείνο που δυσκολεύει περισσότερο τα πράγματα, είναι η έλλειψη πληροφόρησης, τόσο στο επίπεδο της οικογένειας, όσο στο επίπεδο του σχολείου και της κοινωνίας.

Η συνεκπαίδευση ως αίτημα και η βιωμένη εμπειρία διευθυντών σχολείων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και εκπαιδευτικών γενικής εκπαίδευσης, μέσω της εφαρμογής προγραμμάτων συνεκπαίδευσης, με στόχο η εμπειρία αυτή να συμβάλει αποτελεσματικά στην πληροφόρηση των ενδιαφερομένων εκπαιδευτικών, επιφορτισμένων με το λειτούργημα της διδασκαλίας ειδικής συμπαράστασης οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η θεωρητική επιστημονική γνώση, η πιστοποιημένη με τίτλους σπουδών, αν δεν ενισχύεται και δεν ενδυναμώνεται εμπράκτως από το βίωμα, τις ικανότητες και την προσωπικότητα στο σύνολό της των υπηρετούντων τον σύνθετο ρόλο του Παιδαγωγού, παραμένει κενό γράμμα.

Εντός των περιορισμένων ορίων μιας εισήγησης για κάτι τόσο σύνθετο, όπως η ειδική αγωγή και η συνεκπαίδευση με παράλληλη στήριξη ή τμήμα ένταξης μαθητών με ειδικές μαθησιακές ανάγκες, δεν είναι εύκολο να αναλύσει κάποιος εξ ολοκλήρου το θέμα. Θα σας καταθέσω -με παράλληλη καταγραφή συμπερασμάτων- το βίωμά μου, τη δική μου οπτική, που αφορά στη συνεργασία μου στο πλαίσιο των δύο αυτών πρακτικών. Θεωρώντας ότι η συνεκπαίδευση και η επιτυχής υλοποίηση και έκβασή της εδράζεται στο δίπτυχο οικογένεια-σχολείο, θα αναφερθώ στην κάθε πτυχή ξεχωριστά.

- 1) **Οικογένεια:** Η οικογένεια μεταφέρει τις ελπίδες και τις προσδοκίες της αφενός στο «επαρκές» περιβάλλον που καλείται σχολείο και αφετέρου οξύνει το άγχος της, από το φόβο, αυτή τη φορά, μιας άλλου είδους ματαίωσης. Η οικογένεια συνήθως εμπιστεύεται το σχολείο και η εμπιστοσύνη αυτή μετουσιώνεται σε γόνιμη συνεργασία και όχι απλώς επιφανειακή «επαφή». Η γνώμη μας ως εκπαιδευτικών έχει κύρος και ως εκ τούτου θα εξηγήσουμε στους γονείς, τι περιμένουμε από τον μαθητή, ποιοι είναι οι στόχοι μας και ποιο ρυθμό διδασκαλίας θα ακολουθήσουμε. Μόνο έτσι η επαφή μας, χωρίς να χάσει το χαρακτήρα της αμοιβαίας ενημέρωσης, αρχίζει να αποκτά τη μορφή ειλικρινούς

συνεργασίας. Βέβαια, η συνεργασία με την οικογένεια (όπως και με κάθε οικογένεια μαθητή) δεν σημαίνει επ' ουδενί ευθυγράμμιση του ενός με τις αντιλήψεις του άλλου. Ούτε το σχολείο, όσο άριστο προσωπικό κι αν διαθέτει, μπορεί να παραγκωνίσει την οικογένεια, ούτε και η οικογένεια το σχολείο, όσο υψηλό κι αν είναι το μορφωτικό της επίπεδο.

2) **Σχολείο**: Αποτελεί πεποίθησή μου ότι το σχολείο ως εκπαιδευτικός οργανισμός με τη διοίκηση και το προσωπικό του είναι πρέπει να είναι συλλογικά και ολιστικά εμπνευσμένο από την ιδιότητα του δασκάλου, στηριγμένου στις εξής αρχές: πίστη στην ευόδωση του έργου του, αγάπη για τον μαθητή, άσκηση των αισθήσεων/παρατηρητικότητας. Με αυτές τις τρεις επιταγές οφείλει να πορεύεται πάντοτε το σχολείο για να μην διαψευστεί. Οι επιδιώξεις- στόχοι του είναι: Η προσαρμογή των διαγνωσμένων μαθητών στην τάξη, η προσαρμογή της τάξης στον διαγνωσμένο μαθητή. Μετά από συνεννόηση του διευθυντή και των διδασκόντων καθηγητών με τους γονείς των μαθητών, με τρόπο διακριτικό και με λεπτό χειρισμό εξηγείται στους συμμαθητές τους περί τίνος πρόκειται και τι μέλλει γενέσθαι. Την συγκεκριμένη ενέργεια την θεωρώ εκ των ων ουκ άνευ, ώστε η αποδοχή να προκύψει με απόλυτη φυσικότητα, ιδιαίτερα η αποδοχή από το σύνολο των μαθητών ενός επιπλέον διδάσκοντος μέσα στην τάξη.

Η συνεργασία διευθυντή του σχολείου, οικογένειας, διδασκόντων γενικής και της ειδικής αγωγής πρέπει, κατά την εκτίμησή μου, να δομείται ως εξής: Ο μαθητής να βοηθιέται να συνδέει, να «μπολιάζει» αυτά που ξέρει με αυτά που μαθαίνει. Δεν επιτρέπεται στιγμή να «παραιτηθεί», να χάσει τον ειρμό, να βαρεθεί ή να χάσει το ενδιαφέρον του. Προτρέπεται να εξωτερικεύει τις σκέψεις του, κάτι που το έχει ανάγκη. Έχει επίσης μεγάλη ανάγκη την κατανόηση για να επέλθει, κατόπιν, η πολυπόθητη συνεννόηση. Στην ευτυχή αυτή περίπτωση στο βλέμμα του μαθητή εμφανίζεται ένα συνεχές αντικαθρέφτισμα (κι εδώ έγκειται το μεγαλείο της δουλειάς μας) καθώς ο μαθητής αποδίδει ό,τι εισπράττει. Βλέπει σε μας την εικόνα του και ενσυναίσθητα τείνει να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της εικόνας αυτής. Τον παροτρύνουμε διαρκώς, κινητοποιώντας την εσωτερική του παρόρμηση. Γιατί η εσωτερική παρόρμηση συχνά είναι πολύ πιο αποτελεσματική από ένα

υψηλό επίπεδο νοημοσύνης. Παράλληλα με τον τρόπο αυτό δεν σπαταλιέται χρόνος ή ενέργεια, διότι το σχολείο δεν το διακρίνει ακαμψία στην εφαρμογή του ωρολογίου προγράμματος. Αυτό δεν σημαίνει ότι αποκλίνουμε εκτενώς στην εφαρμογή του, παρόλο που οι αποκλίσεις επιτρέπονται, ειδικά όταν επιβάλλονται από τη συγκυρία. Επιδιώξή μας είναι να ολοκληρώνει ο μαθητής ό,τι αρχίζει. Το τμήμα ένταξης και η παράλληλη στήριξη παρέχει στον μαθητή ευχέρεια χρόνου για επεξεργασία και εμβάθυνση στη διδακτέα ύλη. Τον βοηθά να αναπτύξει τεχνικές μάθησης. Τον καθιστά συμμετοχικό. Τον μετατρέπει σε μαθητή σχολικά ώριμο.

Εν κατακλείδι: προτείνω ανεπιφύλακτα τη φοίτηση ειδικών παιδιών στο σχολείο με την αδιαμφισβήτητη συμβολή του τμήματος ένταξης ή της παράλληλης στήριξης. Η διαδικασία ομολογουμένως καρποφορεί. Δυστοκίες, γκρίνιες, εριστικότητα μόνο τροχοπέδη αποτελούν. Τα σχολεία σήμερα μαθαίνουν για το τμήμα ένταξης και για την παράλληλη στήριξη. Ταυτόχρονα, μαθαίνουν πολλά και πολύτιμα για την εκπαίδευση από τη λειτουργία του τμήματος ένταξης και από την παράλληλη στήριξη. Για το λόγο αυτό θεωρώ ότι η συνεκπαίδευση αποτελεί μία από τις ισχυρότερες προκλήσεις στο χώρο της εκπαίδευσης.

Εξάλλου, ένας σωστός διευθυντής, συμβάλλοντας στην καλή, από άποψη κτιριακής και υλικοτεχνικής υποδομής, παιδαγωγική λειτουργία του σχολείου και στο ότι πολλές φορές με την παρέμβασή του αποφεύγονται συγκρούσεις μεταξύ των εκπαιδευτικών, αποδεικνύει έμπρακτα πως νοιάζεται για τη διατήρηση και την ενίσχυση του συλλογικού πνεύματος στο σχολείο του. Επίσης, πρέπει να καταβάλλει συστηματική προσπάθεια, με στόχο αφενός ιδιαίτερα οι νέοι εκπαιδευτικοί του τμήματος ένταξης και της παράλληλης στήριξης να βελτιώσουν τους διδακτικούς και παιδαγωγικούς χειρισμούς τους και αφετέρου να ενταχθούν ομαλά στη μικροκοινωνία του σχολείου και του συλλόγου διδασκόντων.

Τέτοιοι διευθυντές συνήθως έχουν στόχους για το συγκεκριμένο σχολείο, ενεργούν κατά την ουσία των νομικών κειμένων και δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στις ανθρώπινες σχέσεις. Είναι παρακινητικοί, ιδιαίτερα φιλικοί και ευαισθητοποιημένοι, βρίσκονται κοντά στις ανάγκες και στα προβλήματα των μαθητών, επιδιώκουν να κρατούν τις

ισορροπίες στο σχολείο. Υποστηρίζουν το προσωπικό του σχολείου τους ώστε να έχει ως πρώτη προτεραιότητα τη μόρφωση, δημιουργούν τις κατάλληλες συνθήκες στους εκπαιδευτικούς ώστε να αισθάνονται αυτοπεποίθηση και άνεση στην εργασία τους και να μπορούν να αποδέχονται την κριτική, να συζητούν με τους μαθητές στα πλαίσια της επίσκεψής του στην τάξη τους, να δίνουν στους εκπαιδευτικούς ευκαιρίες να παρακολουθήσουν, εφόσον το επιθυμούν, δειγματικές διδασκαλίες και άλλων συναδέλφων τους, τόσο στο ίδιο το σχολείο όσο και αλλού (ενδοσχολική επιμόρφωση). Δημιουργούν το κατάλληλο κλίμα ώστε να τίθενται ερωτήσεις, παρατηρήσεις, να εντοπίζονται να συζητούνται και να επιλύονται προβλήματα.

Συμπεράσματα: Ένα τέτοιο σχολείο με διοίκηση υψηλού επιπέδου είναι, πρωτίστως, ένα ήρεμο σχολείο με διοίκηση υψηλού επιπέδου. Και εξηγούμαι: η σημασία και η σπουδαιότητα αυτού του δείκτη περιγράφει ένα σχολείο όπου διοίκηση, σύλλογος διδασκόντων και μαθητές διακρίνονται για τη λογική τους, διότι και το προσωπικό εργάζεται με λογική, ευαισθησίες και σε χαμηλούς τόνους, προσπαθώντας να συνδυάσει αρμονικά τον ρόλο του διευθυντή σχολείου, στα προβλεπόμενα εκ του νόμου καθήκοντα και τις αρμοδιότητές του, με την επιτυχή Συνεκπαίδευση, δηλαδή την Παράλληλη στήριξη ή το Τμήμα Ένταξης. Δηλαδή να κινηθεί ευέλικτα και αριστοτεχνικά ανάμεσα στις «συμπληγάδες» της θεωρίας και της πράξης.

Αναφορές:

Αγγελοπούλου-Σακαντάμη, Ν. (2004).· Ειδική Αγωγή. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Δράκος, Γ. (2002).· Σύγχρονα θέματα της ειδικής παιδαγωγικής. Προβληματισμοί, αναζητήσεις και προοπτικές. Αθήνα: Ατραπός.

Ζώνιου – Σιδέρη, Α. (2000).· Ένταξη: Ουτοπία ή πραγματικότητα. Η εκπαιδευτική και πολιτική διάσταση της ένταξης μαθητών με ειδικές ανάγκες. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ζώνιου – Σιδέρη, Α. (2000).· Άτομα με ειδικές ανάγκες και η ένταξη τους. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ζώνιου-Σιδέρη, Α. (Επιμ.) (2004).· Σύγχρονες Ενταξιακές Προσεγγίσεις. Πράξη. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ημερίδα, Τρίτη 22/11/2016, ώρα 12.00-14.00 στο 6^ο Λύκειο Τρικάλων:
«**Συνεκπαίδευση: Το αίτημα και η βιωμένη εμπειρία**». Φορείς υλοποίησης:
ΚΕΔΔΥ, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση Ν. Τρικάλων, Σχολικοί Σύμβουλοι Ν.
Τρικάλων. **Αγναντή Μαρία**, ΠΕ02 Παράλληλη στήριξη: η βιωμένη εμπειρία:
<http://dictyo.gr/index.php/categories/item/40022-eisigisi-gia-tin-eidiki-agogi-parallili-stiriksi-apo-tin-agnanti-maria-filologo>

Βαγενάς Αθανάσιος, ΠΕ04, Διδάσκοντας Φυσική-θετικές επιστήμες με παράλληλη στήριξη: Πως βίωσα την συνδιδασκαλία στο μάθημα της Φυσικής της α΄ και β΄ Γυμνασίου στο Μουσικό Σχολείο Τρικάλων, τα σχολικά έτη 2015-16 και 2016-17.

Κρουσταλάκης, Γ. Σ. (2000).· Παιδιά με ιδιαίτερες ανάγκες. Αθήνα.

Κυπριωτάκης, Α. (2000).· Πρακτικά συνεδρίου Ειδικής Αγωγής. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Κρήτης.

Πολυχρονοπούλου, Σ. (2001).· Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες. Σύγχρονες τάσεις εκπαίδευσης και ειδικής υποστήριξης. Τόμος Α'. Αθήνα: Ατραπός.

Πολυχρονοπούλου, Σ. (2001).· Παιδιά και έφηβοι με ειδικές ανάγκες και δυνατότητες. Νοητική υστέρηση: Ψυχολογική, κοινωνιολογική και παιδαγωγική προσέγγιση. Τόμος Β'. Αθήνα.

Σούλης, Σ. (2002).· Παιδαγωγική της ένταξης. Από το σχολείο του διαχωρισμού σε ένα σχολείο για όλους. Τόμος Α'. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Στασινός, Δ. Π. (2001).· Η ειδική εκπαίδευση στην Ελλάδα: Αντιλήψεις, θεσμοί και πρακτικές. Κράτος και ιδιωτική πρωτοβουλία. (1906-1989). Αθήνα: Gutenberg.

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων:· Διεύθυνση Ειδικής Αγωγής (1986). Λεξιλόγιο ορολογίας ειδικής αγωγής (υποθησαυρός ειδικής αγωγής του Ευρωπαϊκού συστήματος τεκμηρίωσης και πληροφόρησης για την εκπαίδευση, του συμβουλίου της Ευρώπης). Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Corbett, J. (2004).· Ειδικές Εκπαιδευτικές Ανάγκες στη Σύγχρονη Εποχή. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

Φλογαίτη Ε. & Δασκαλιά Μ. (2004). Περιβαλλοντική Εκπαίδευση : Σχεδιάζοντας ένα αειφόρο μέλλον».

Χαρούπιας Α.Π. (1997). Ειδική Εκπαίδευση: Θεωρία και Πράξη- Τόμος Ι: Οι Νέες Τεχνολογίες Πληροφορικής στο Σχολείο για Όλους. Αθήνα.: Ατραπός

UNESCO (1994). Διακήρυξη της Σαλαμάνκα και πλαίσιο δράσης για την Ειδική Αγωγή. Παγκόσμια διάσκεψη για την Ειδική Αγωγή. Έκδοση της Ελληνικής Επιτροπής για την UNESCO, Αθήνα.

Τάφα, Ε. (1998). Συνεκπαίδευση παιδιών με και χωρίς προβλήματα μάθησης και συμπεριφοράς. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.